

СЕМАНТИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ТА КАЛЬКИ У ПІВДЕННОМУ ВАРІАНТІ ПЕРИФЕРІЙНОГО ДІАЛЕКТУ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

Непоп Л.В.

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

Питання польсько-українських мовних зв'язків загалом та зв'язків у площині семантики зокрема є надзвичайно широким та багатоаспектним. У даній розвідці розглядатимуться лише проблеми семантичного запозичення та семантичного калькування у лексиці південного варіанта польського периферійного діалекту. Термін укр. *польський периферійний діалект* (відповідник польського терміну *polszczyzna kresowa*) прийнято використовувати на означення польських говорів, що функціонують на території України, Білорусі та Литви. У межах польського периферійного діалекту розрізняють два його варіанти: північний – той, що об'єднує польські говори Білорусі й Литви, та південний – той, що об'єднує польські говори України. Наше дослідження здійснюється на матеріалі польських говорів сіл Буртин, Гречани, Зелена, Олешківці, що на Хмельниччині, та села Червоні Хатки, на Житомирщині.

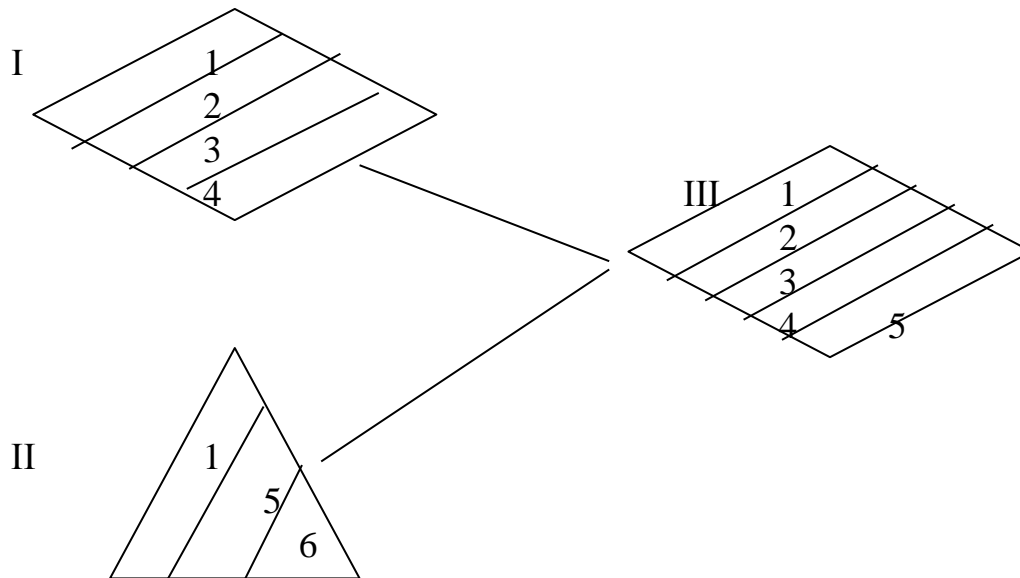
Семантичне запозичення та калькування є різновидами лексичної інтерференції, яка виникає внаслідок мовного контактування. Польські говори вищеназваних сіл функціонують в умовах перманентного контакту із українською та російською мовами, а отже, підлягають дії інтерференційних процесів.

Проблема співвідношення семантичних запозичень і семантичних кальок є доволі складною і вирішується неоднаково різними мовознавцями. О. Ткаченко визначає запозичення як звук, морфему, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксичну конструкцію, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес перенесення [Ткаченко 2000: 179]. Н. Клименко [2000: 227], розглядаючи різновиди кальок, виокремлює однослівні та неоднослівні кальки, а серед однослівних кальок називає словотвірні та семантичні, утворені завдяки семантичному перенесенню за іншомовним зразком. І. Добродомов [1998: 158-159] не вирізняє семантичних запозичень, а Н. Арапова [1998: 211] виділяє лише семантичні кальки, тобто “запозичення переносного значення слова”. А. Шульц [1997: 237] серед запозичень розрізняє кальки, а вже у межах кальок - семантичні кальки. Проте існує також протилежна інтерпретація, згідно з якою семантичні запозичення розглядаються у складі кальок.

Між семантичним запозиченням і калькуванням, дійсно, є багато спільного. С.Семчинський наголошує: “спільне полягає у тому, що і при калькуванні, і при семантичному запозиченні мова насамперед використовує свої власні елементи... Спільним буває і те, що новотворення на основі калькування і семантичні запозичення набирають значення своїх іншомовних моделей” [Семчинський 1963: 29].

При семантичному запозиченні відбувається розширення сфери використання питомого слова певної мови відповідно до схеми слова іншої мови. Якщо семантики обох мов частково подібні одна до одної, інтерференція полягатиме в ототожненні цих семантем і приведенні у відповідність однієї з них до іншої. Проектуючи дане теоретичне положення на досліджуваний нами матеріал, процес семантичного запозичення схематично можна представити таким чином:

Схема 1.

Якщо українська та польська лексеми, план вираження яких відрізняється (польське слово – ромб I, а українське – трикутник II), мають якесь спільне значення (напр., 1), то за умов мовного контакту може відбутися запозичення значення (одного чи кількох) українського слова, внаслідок чого до семантичної структури польської лексеми буде включено також українську семантичну одиницю (одиниці) (напр., 5). Саме так у південному варіанті польського периферійного діалекту виникає лексема з новим семантичним наповненням (ромб III). Отже, семантичне запозичення – це адституція, чи нашарування, приєднання, іншомовного значення (значень) до вже існуючої системи значень.

З огляду на те, що лексична інтерференція особливо інтенсивно вивчалася на матеріалі генетично споріднених мов чи мов, об'єднаних спільністю культури їх носіїв, аналіз у такому разі виявляв багато випадків, коли одиниці плану вираження обох контактуючих мов були подібними іще до того, як зіткнулися відповідні одиниці змісту. Зміни у змісті внаслідок омофонії даного знака зі знаком іншої мови можуть не обмежитися розширенням значення. Якщо у значенні відбувається “стрибок” (схема 2), то в мові-реципієнті утворюється омонім (ромб IV). Якщо ж такого стрибка немає (схема 3), а розширення значення відбувається логічно і

послідовно, то наслідком цього процесу буде полісемія (поява сегмента у ромбі III).

Схема 2.

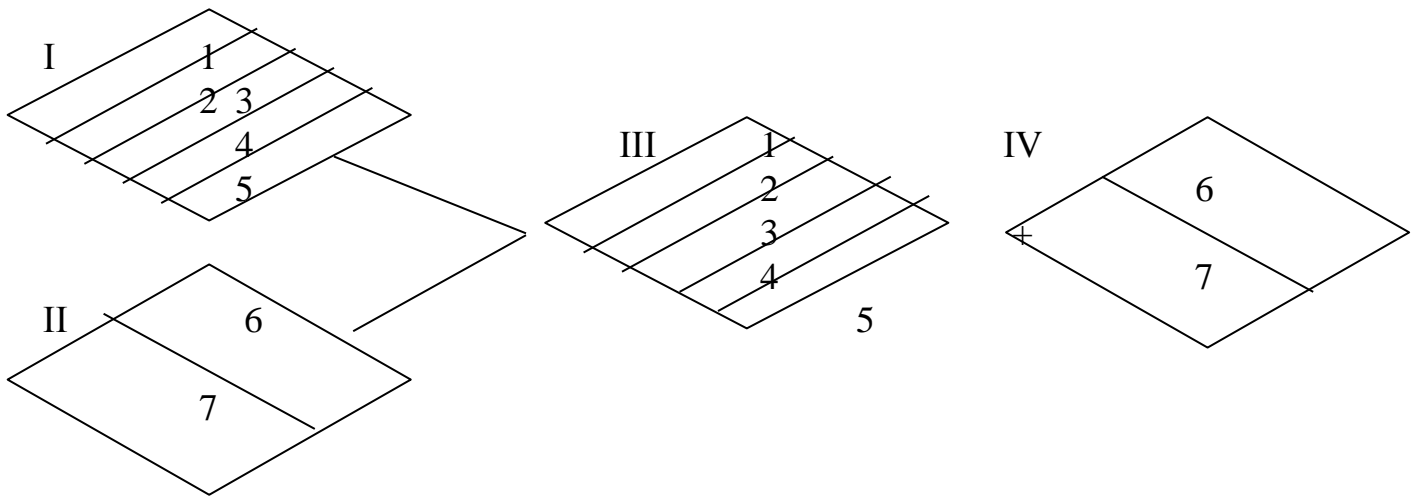
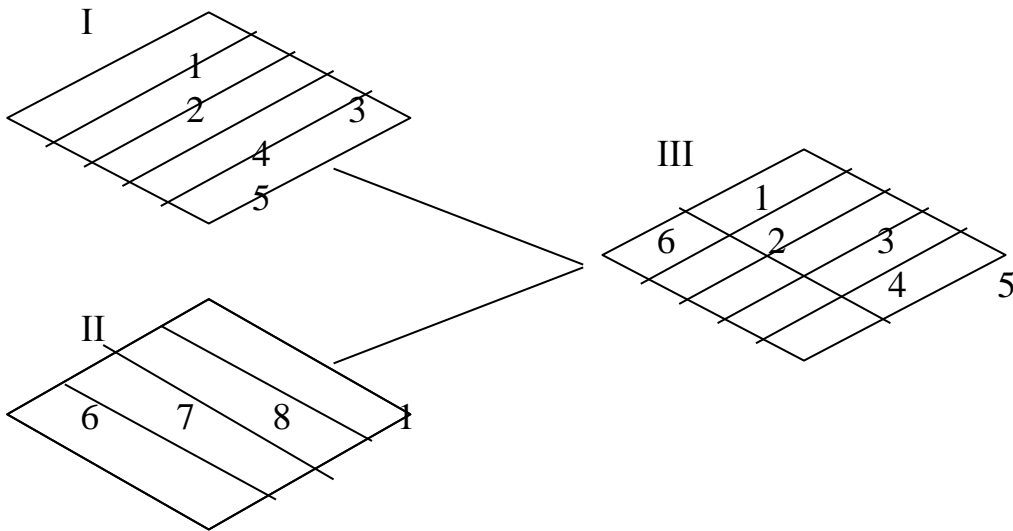

Схема 3.

На схемі 2 та 3 вихідні лексеми представлені у вигляді ромбів I та II (ромб I – польська лексема, ромб II – українська лексема). Те, що для позначення лексем обох мов обрані однакові геометричні фігури, символізує подібність їх плану вираження. Поділ ромбів на фрагменти представляє семантичну структуру лексем. Відмінність номерів фрагментів польського та українського слова на схемі 2 позначає те, що їх семантика цілком відмінна. Присутність же фрагмента 1 у польській та українській лексемі на схемі 3 вказує на їхню часткову семантичну

подібність. В результаті семантичного запозичення у польському периферійному діалекті поряд із питомим польським словом, що зберігає власну семантичну структуру (ромб III), з'являється його омонім, що набуває української семантики (ромб IV) - схема 2; або тут відбувається розширення семантики питомого польського слова шляхом додавання одного або кількох значень українського слова – схема 3.

При семантичному калькуванні об'єктом калькування стає семантична структура іноземного слова. Л. Булаховський під семантичною калькою розумів перенесення із іншої мови зв'язку значень, у тому числі і досить далеких, що пояснюється не мотивацією одного значення іншим, а фонетичною тотожністю їх плану вираження [Булаховський 1953: 127]. Н. Гачечиладзе зазначає, що при творенні кальок відбувається “запозичення чужої семантики через свою матеріальну форму” [Гачечиладзе 1960: 4]. Л. Пономаренко заперечує думку деяких мовознавців про те, що семантичні кальки як окрема категорія не існують, оскільки вони є лише семантичними запозиченнями. Дослідник розглядає семантичні кальки як окремий випадок семантичного запозичення [Пономаренко 1962: 92].

Д. Буттлер у своїх статтях, присвячених російським запозиченням у польській мові, навела велику кількість фактів, пов'язаних із напливом до польської мови кальок із значенням, цілком відмінним від рідномовного, напр. *zaprosić* ‘zażądać’, дос. *запросит* ь. Семантичними кальками автор визнає рідномовні слова, котрим надані значення, характерні їхнім російським відповідникам, але невідомі польській мовній традиції [Buttler 1973: 5]. Потім Д. Буттлер звузила це визначення, стверджуючи, що сутність семантичного калькування полягає у наданні польському слову значення, властивого російському слову, котре є його еквівалентом в іншому значенні [Buttler 1989: 586].

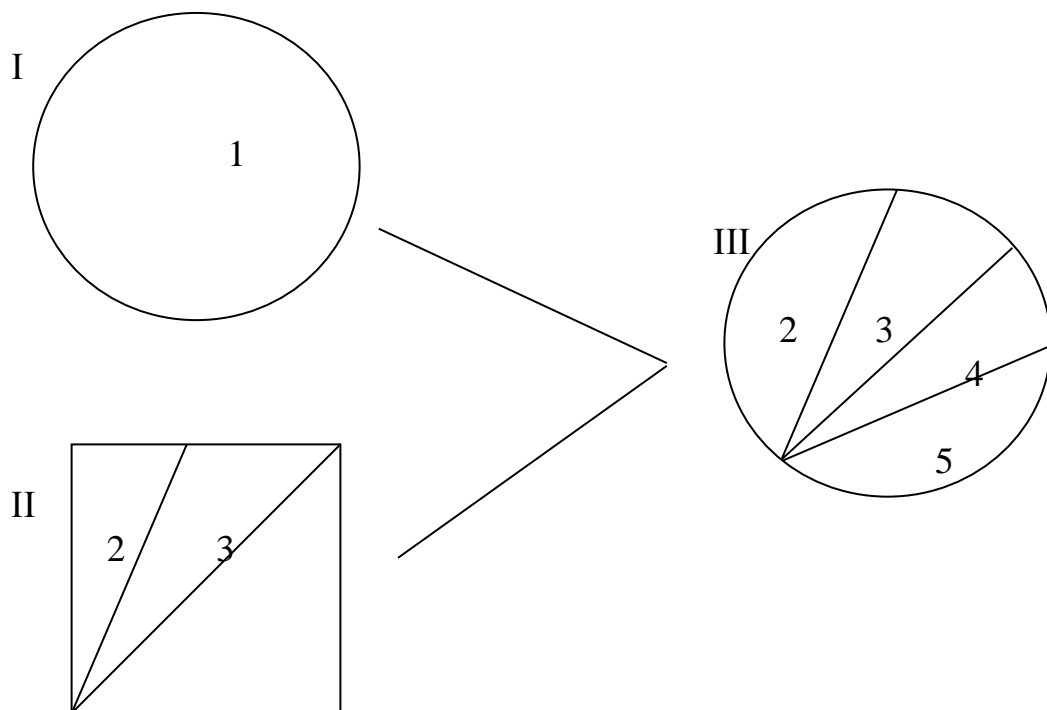
Семантичні кальки у польській мові були предметом аналізу й інших учених: В. Дорошевського, Г. Рибіцької, Т. Бешти, Й. Белецької, Й. Трипуцька, Г. Курковської, В. Купішевського, З. Курцовой, Є. Обари, Г. Карась. Саме Г. Карась у статті “Семантичні кальки з російської мови у польській мові II половини XIX і початку XX ст. у світлі тогочасних нормативних джерел” [1992: 105-137] розглядає історію вивчення семантичних кальок у польському мовознавстві, а також описує змінне розуміння сутності цього явища різними мовознавцями. Дослідниця погоджується з Є. Обарою, котрий виділяє два різновиди семантичних кальок: власне семантичні кальки та асоціативні (або омонімічні) семантичні кальки [Obara 1989: 202-203].

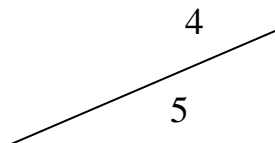
Є. Обара стверджує, що семантичні кальки є наслідком впливу семантичної системи однієї мови на семантичну систему іншої мови [Obara 1989: 202]. Такий вплив полягає у тому, що певні полісемічні одиниці однієї мови таким чином впливають на свої відповідники у мові-реципієнті, що останні починають уживатися

як багатозначні слова, котрі мають ідентичну зі своїми зразками семантичну структуру. Перший різновид семантичних кальок становлять слова, морфологічна структура яких відповідає нормам польської мови, але їхня семантична структура сформована під впливом полісемічних іноземних лексем, котрі є їхніми еквівалентами в іншому (найчастіше основному) значенні. Другий різновид становлять слова, які через подібність свого звучання до звучання іншомовного слова набувають значення останнього, напр. пол. *szarzeć* ‘robić się szarym’ - дос. *серет* ь через подібність звучання до рос. *шарит* ь набуває його значення. Раніше такі приклади розглядали як лексичні запозичення, омонімічні щодо існуючих у приймаючій мові слів [Kurkowska 1977: 101], або як семантичні кальки (семантичні запозичення), не підкреслюючи їхньої специфіки. Є. Обара вважає, що подібні слова слід зараховувати до асоціативних (омонімічних) кальок з огляду на те, що їх форма є власне польською, а іноземна лише семантика. У цьому випадку, на нашу думку, слід бути особливо обережними, оскільки внаслідок перенесення певного значення (значень) подібного формально іноземного слова не завжди утворюється саме семантична **калька**. Досить часто тоді, коли йдеться власне про подібні за звучанням слова, має місце запозичення окремого значення іноземної лексики, а не калькування семантичної структури іншомовного зразка (див. вище). Іще одним аргументом на користь нашої тези є й те, що утворювана таким чином семантична структура лексики не збігається із семантичним взірцем мови-джерела, а отже, слід говорити не про калькування, а про запозичення значення (див. схема 2,3).

Процес семантичного калькування у південному варіанті польського периферійного діалекту можна представити у вигляді схеми 4, якщо вихідні українська та польські лексики відмінні за звучанням, та у вигляді схеми 5, якщо вони мають значну звукову подібність.

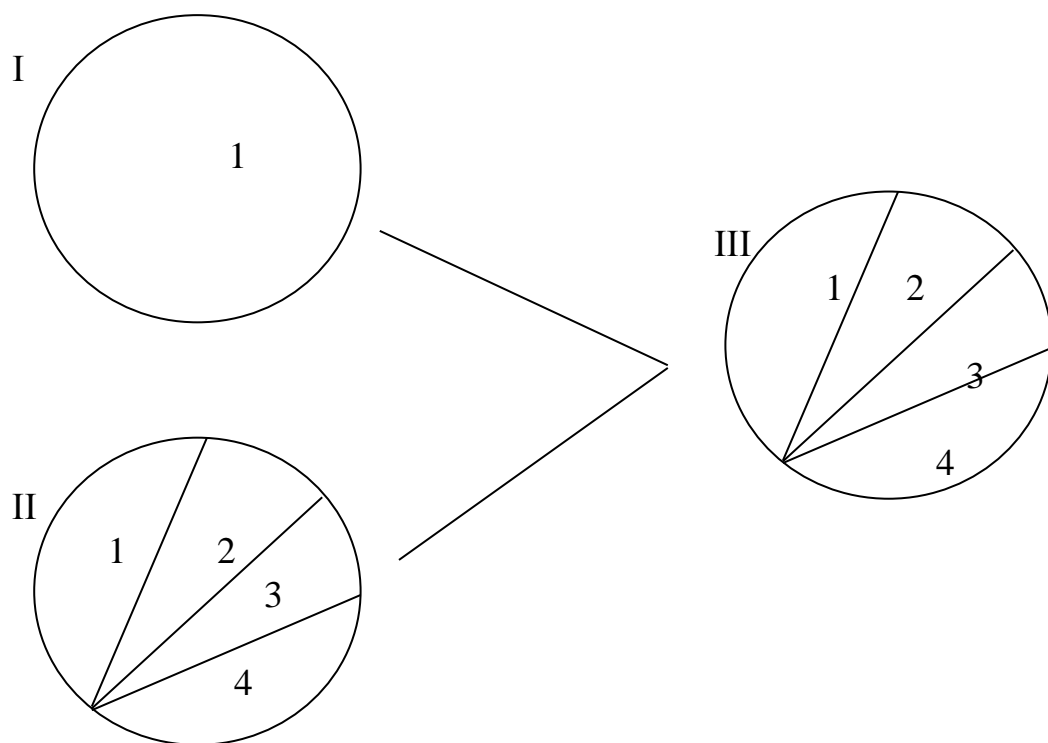
Схема 4.

Коло I представляє польську лексему із значенням 1. Квадрат II символізує українську лексему із значеннями 2, 3, 4, 5. Коло III презентує польську периферійну лексему, яка зберігає питому польську форму (план вираження), але набуває української семантичної структури внаслідок семантичного калькування. Отже, семантичне калькування є процесом субституції, тобто безпосередньої заміни семантичної структури польської лексеми семантичною структурою української лексеми.

Схема 5.

Якщо порівняти схему 1 зі схемою 4, а схему 5 зі схемою 3, тобто якщо семантичне запозичення порівняти з семантичним калькуванням, котре відбувається за умов відмінності чи значної звукової подібності вихідних польської та української лексем, то виразною стає їхня суттєва різниця. Утворена внаслідок семантичного запозичення семантична структура польської периферійної лексеми відрізняється від семантичної структури питомої польської та питомої української лексеми. Натомість семантична структура польської периферійної лексеми, утворена внаслідок семантичного калькування, збігається із семантичною структурою

української лексеми (також за умови часткової семантичної подібності вихідних лексем, як на схемі 5).

У лексиці досліджуваних нами польських говірок в Україні виявлено випадки як семантичних запозичень, так і семантичних кальок. Аналізовані нижче лексичні одиниці південного варіанта польського периферійного діалекту наводяться у тій граматичній формі, в якій вони були зафіксовані у мовленні респондентів. Ми використовуємо напівфонематичну форму запису. Після лексичної одиниці у дужках наводиться скорочення назви населеного пункту, у польській говірці якого вона зустрічається, де Б – Буртин, Г – Гречани, З – Зелена, О – Олешківці, Ч – Червоні Хатки.

У південному варіанті польського периферійного діалекту нами встановлено такі семантичні запозичення.

Darəm (О) - пол. *darmo*, укр. *даром*. Як в українській, так і в польській мові існує слово *дар* – *dar*. Український прислівник *даром* є омоформою іменника *дар* в орудному відмінку однини. Подібність звукового оформлення орудного відмінка однини польського іменника *dar* та українського прислівника призвела до їх ототожнення на семантичному рівні. Польське слово набуло іншомовного значення, при цьому відбувся “стрибок” у його семантичній структурі, тобто відбулося семантичне запозичення, внаслідок якого в польському периферійному діалекті з’явилася прислівникова омоформа до вже існуючої іменникової форми.

Kro?giëm (*ściany*) (З) - пол. *dookoła*, укр. *кругом*. Подібно до аналізованого вище прикладу, тут також відбулося ототожнення двох омоформ. Від польського слова *krąg* утворено форму орудного відмінка однини, яка відрізняється від літературної відсутністю чергування *a* : *ę*, що пояснюється дією тенденції до аналогічного вирівнювання до форми називного відмінка однини. Утворена таким чином іменникова форма *kro?giëm* використовується у говірці в функції та значенні українського вторинного прийменника *кругом*. Це - семантичне запозичення.

Kro?giëm (З) - пол. *wszędzie*, укр. *кругом*. Усі зауваження щодо попереднього прикладу стосуються також цього слова. Різниця між ними полягає у тому, що у першому випадку польська словоформа ототожнюється з українським вторинним прийменником, а у другому – з українським прислівником.

Chwac'i (О), *chwata* (З), *chwatyło* : *ne chwatyło* (Б) - пол. *wystarczy* (*wystarczyć*), укр. *хватит ь* (*хватит и*, *хватат и*), рос. *хватит* (*хватит ь*). Словник польської мови за редакцією В. Дорошевського [SJPD 11] фіксує слово *chwacić* у значенні ‘powodowac ochwat u konia’, а також ‘chwycić’ і ‘wystarczyć’ із відсиланням до Варшавського словника [SW 1: 308]. Словник польських говорів Я. Карловича [SGPK 1: 210], Словник польської мови XVI століття [SP XVI 3: 342] наводять це слово, але у зовсім відмінному від зафіксованого нами у периферійному діалекті

значенні. Це значення ('вистачати') притаманне українському та російському словам. Отже, ми вважаємо, що в аналізованому прикладі відбулося семантичне запозичення.

Dowol'nyj (О), *dowol'na ludźmi* (З), *dowol'nyj* (Б) - пол. *zadowolony*, укр. *задоволений*, рос. *довольный*. Подібність звучання польського та російського слів призвела до ототожнення їх значень у свідомості мовця, внаслідок чого до семантичної структури польського слова було запозичене значення російського слова.

Cionglej [sity] (род. в. одн.) (З) - пол. (*siła*) *posiagowa*, укр. *тяглова (сила)*. Подібні за звучанням польське та українське слова мають одне спільне значення (*іст.*) 'який був обкладений тяглом, підлягав тяглу' [СУМ 10: 338] – (*daw.*) 'odrabiający pańszczyznę końmi, byłem; wykonywany własnym sprzężajem chłopa pańszczyźnianego' [SJPD 1: 958], і рештою значень відрізняються. Внаслідок мовного контакту відбулося запозичення значення українського слова 'який використовується для роботи в сільському господарстві (про коней, худобу)'. Сформована таким чином семантична структура аналізованого слова периферійного діалекту не є тотожною українській, тому й говоримо про семантичне запозичення, а не про семантичне калькування.

Czynem (takim czynem) (Г) - пол. *w taki sposyб*, укр. *т аким чином*. На відміну від однозначного польського слова *czyn* 'postępek, uczynek; dzieło' [SJPD 1: 1181], д'одібне до нього за звучанням українське слово *чин* є багатозначним. Одним із його значень є 'спосіб' [СУМ 11: 325]. Саме це значення було запозичене польським словом, що, проте, не призвело до формування такої семантичної структури, яку має українське слово. Тому зараховуємо аналізоване слово до семантичних запозичень, а не до семантичних кальок.

Krowianka (Г) - пол. *kaszanka*, укр. *кров'янка*. Українське значення названого слова 'кров'яна ковбаса' [СУМ 4: 362] передається польським словом *kaszanka*. Натомість польська лексема *krowianka* в польській літературній та діалектній мові має зовсім інше значення: '1. *wet.* ospa krowia "zaraźliwa choroba bydła..." 2. *farm.* "szczepionka przeciwospowa..." [SJPD 3: 988]; *krowianka* 'gnyj krowi' [SGPK 2: 483]. У польському периферійному діалекті внаслідок семантичного запозичення з української мови з'явився омонім питомого польського слова.

У лексиці південного варіанта польського периферійного діалекту зустрічаються такі семантичні кальки.

Baraban [w wiatraku] (О), *baraban [sklepienie pieca chlebowego]* (Ч) - пол. *bęben*, укр. *барабан*, рос. *барабан*. У польській літературній мові слово *baraban* функціонує тільки як історизм і має значення 'wielki beben turecki...' [SJPD 11]. Українське та російське слова, крім значення 'музичний інструмент', мають також

значення (*техн.*) ‘деталь у різних машинах і механізмах, яка має форму порожнього циліндра’, а також (*архіт.*) ‘циліндрична або багатогранна частина будівлі, на яку спирається купол, баня’ [СУМ 1: 103] [СРЯО 32]. У південному варіанті польського периферійного діалекту слово *baraban* фіксується як у технічному, так і в архітектурному значенні. Отже, йдеться про семантичну кальку. Слід звернути увагу на те, що російське слово має таку ж семантичну структуру, як і українське, отже, кожне з них могло бути зразком для калькування.

Człowiek (О), *człownik* (Б) - пол. *mężczyzna*, укр. *чоловік*. Польське слово *człowiek* у своїй семантичній структурі не посідає значення ‘чоловік (як член подружжя)’. Це значення у периферійному діалекті було перейняте з української мови, в якій слово *чоловік* є багатозначним: ‘1. особа чоловічої статі... 2. одружена особа стосовно своєї дружини... 3. те саме, що людина...’ [СУМ 11: 349-350]. З огляду на те, що переймання основного значення українського слова польським словом призвело до розширення його семантичної структури та приведення її у відповідність семантичній структурі українського слова, зараховуємо аналізований приклад до семантичних кальок.

Drań [*mnie drań - no nudzi, fs'o mnie s'e robi, ja niegodna i fs'o*] (О) - пол. *kiepsko*, рос. *дрянь*. Російське слово має як спільне зі значенням польського слова *drań* значення ‘*człowiek podły, nikczemny, przewrotny*’ [SJPD 2: 350-351], так і значення ‘о ком-чём-н. скверном, плохом, ничтожном... *Дело дрянь* (дело плохо)’ [СРЯО 147], що передається польським словом *kiepsko*. У периферійному діалекті відбулося об’єднання обох значень у межах однієї лексичної одиниці, що спонукає визнати її семантичною калькою.

Karteczek (род. в. мн.) (О) - пол. *zdjęcie*, укр. *карт очка*, рос. *карт очка*. Оскільки відповідні польське, українське та російське слова мають однакове основне значення ‘невеликий шматок паперу’ [СУМ 4: 113, 111] [СРЯО 218], а переймається одне зі значень українського чи російського слова, а саме, ‘фотокартка’, то аналізований приклад є семантичною калькою. Важко сказати, з якої з мов (української чи російської) був узятий зразок для калькування, тому говоримо, що це семантична калька східнослов’янського слова.

Kontku : *na kontku* (місц. в. одн.) (З), *f kontku* (місц. в. одн.) (Г) - пол. *okolica*, *kątek*, укр. *кут ок*. У говірці до семантичної структури польського слова додалося ще одне значення, притаманне українському слову: ‘певна частина (кінець) села’ [СУМ 4: 419], внаслідок чого семантика польського периферійного слова стала тотожною семантиці українського слова. Отже, йдеться про семантичну кальку.

Kwakać (Ч) - пол. *rechotać 'o żabie: 'wydawać głos'*, укр. *кватат и*, рос. *кватат ь*. У польській мові дієслово *kwakać* вживається на позначення звуків, що видає качка, а в українській та російській мовах його відповідники позначають звуки, що їх видає жаба. У такому ж значенні аналізоване слово використовується у досліджуваному

ареалі. Оскільки семантична структура польського за звучанням слова є українською (або російською), то йдеться про семантичну кальку.

Внаслідок перманентного контакту південного варіанта польського периферійного діалекту з українською (як літературною, так і діалектною) та частково російською (лише літературною) мовою відбуваються інтерференційні процеси у площині семантики діалектної лексики. В лексичному складі південного варіанта польського периферійного діалекту з'являються семантичні запозичення та кальки. Слід зазначити, що при контактуванні близькоспоріднених та значною мірою зрозумілих одна одній мов (чи їх діалектів), наприклад, таких як українська та польська, семантичне запозичення та калькування відбуваються передусім за умови значної подібності звучання вихідних лексем.

Література:

Булаховський Л.А. Введение в языкознание.- Москва, 1953.- Ч. II.

Гачечиладзе Н.В. Кальки из русского языка в современном итальянском языке. // Ученые записки Бельцкого государственного педагогического института, вып. 4, 1960.

Добродомов И.Г. Заимствование. // Языкознание. Большой энциклопедический словарь, гл. ред. В. Я. Ярцева.- Москва, 1998, с. 158-159.

Клименко Н.Ф. Калька. // Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін.- Київ, 2000, с. 227-228.

Пономаренко Л.О. Про так зване семантичне калькування. // Вісник Київського університету, № 5, Серія філології та журналістики, вип. I, 1962.

Семчинський С. В. Шляхи збагачення лексики.- Львів, 1963.

СРЯО - Ожегов С. И. Словарь русского языка.- Москва, 1988.

СУМ - Словник української мови.- Київ, 1970-1980.- Т. 1- 11.

Ткаченко О.Б. Запозичення. // Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін.- Київ, 2000, с. 179-180.

Buttler D. Elementy pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie i kryteria ich oceny. // Poradnik Językowy, 1989, s. 504-509, 584-588, 684-686.

Buttler D. Nowsze zapożyczenia rosyjskie w języku polskim. // Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii UW w Białymstoku. Zesz. 6. Humanistyka. T. II.- Białystok, 1973, s.5-36.

Karaś H. Kalki semantyczne z języka rosyjskiego w polszczyźnie II połowy XIX w. i początków XX w. w świetle ówczesnych źródeł poprawnościowych. // Studia nad słownictwem XIX wieku, t. I, pod zbiorową redakcją Władysława Kupiszewskiego.- Warszawa, 1992, s. 105-137.

Kurkowska H. Młody Żeromski a język rosyjski. // Stefan Żeromski w pięćdziesiątą rocznicę śmierci.- Warszawa, 1977, s. 276-291.

Obara J. Kalki jako jeden z przejawów interferencji językowej. // "Rozprawy Sławistyczne" UMCS, 1989, № 4, s. 185-210.

SGPK - Karłowicz J. Słownik gwar polskich.- Kraków, 1900-1911.- T. I-VI.

SJPD - Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego.- Warszawa, 1958-1969.- T. I-XI.

SW - Słownik języka polskiego, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.- Warszawa, 1908-1927.- T. I-VIII.

SP XVI - Słownik polszczyzny XVI wieku, pod red. M. R. Mayenowej.- Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966 i in.- T. I-XXVII.

Szulc A. Słownik dydaktyki języków obcych.- Warszawa, 1997.